

УДК: № 342.565(575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/44-50

Уланбекова Э.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Кыргызская Республика, г. Бишкек

ederaulanbekovna@gmail.com

СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Уланбекова Э.

Магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

ederaulanbekovna@gmail.com

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОТ БИЙЛИГИНИН: КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

E. Ulanbekova

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek C.

ederaulanbekovna@gmail.com

THE JUDICIARY OF THE KYRGYZ REPUBLIC: FORMATION AND DEVELOPMENT

Аннотация. В данной статье анализируются формирование и развитие судебной власти Кыргызской Республики в историко-правовом аспекте. В исследовании рассматриваются особенности традиционной судебной системы кыргызского народа, взаимодействие суда казиев и суда биев в период Кокандского ханства, влияние судебных реформ Российской империи, а также этапы развития судебной системы в советский период. Кроме того, в статье анализируются структура, основные принципы и проводимые реформы судебной власти Кыргызской Республики в период независимости, а также определяется её роль в становлении правового государства. В результате исследования раскрывается взаимосвязь исторического формирования и современного развития судебной власти.

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин калыптанышы жана өнүгүшү тарыхый-укуктук аспектте талданат. Изилдөөдө кыргыз элинин салттык сот системасынын өзгөчөлүктөрү, Кокон хандыгынын мезгилиндеги казылар соту менен бийлер сотунун өз ара аракеттешүүсү, Россия империясынын сот реформаларынын таасири жана совет доорундагы сот системасынын өнүгүү этаптары каралат. Ошондой эле макалада эгемендүүлүк мезгилинен кийинки Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин түзүлүшү,

негизги принциптери жана жүргүзүлгөн реформалар талданып, анын укуктук мамлекетти куруудагы ролу аныкталат. Изилдөөнүн жыйынтыгында сот бийлигинин тарыхый калыптанышы менен заманбап өнүгүүсүнүн өз ара байланышы ачып көрсөтүлөт.

Annotation. This article examines the formation and development of the judiciary of the Kyrgyz Republic from a historical and legal perspective. The study explores the characteristics of the traditional judicial system of the Kyrgyz people (based on customary law), the interaction between the courts of qazis and biys during the Kokand Khanate period, the impact of judicial reforms of the Russian Empire, and the stages of development of the judicial system during the Soviet era. In addition, the article analyzes the structure, fundamental principles, and reforms of the judiciary of the Kyrgyz Republic in the period of independence, and determines its role in the establishment of the rule of law. The study reveals the interconnection between the historical formation and the modern development of the judiciary.

Ключевые слова: Судебная власть, обычное право, суд биев, суд казиев, судебная система, судебная реформа, Кыргызская Республика.

Негизги сөздөр: Сот бийлиги, адат укугу, бийлер соту, казылар соту, сот системасы, сот реформасы, Кыргыз Республикасы.

Keywords: Judiciary, customary law, biy court, qazi court, judicial system, judicial reform, Kyrgyz Republic.

Сот бийлиги - бул мамлекеттик бийликтин өз алдынча бутагы болуп, ал мыйзамдардын так жана бирдей колдонулушун камсыз кылуу, жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, ошондой эле коомдогу талаш-тартыштарды адилеттүү чечүү милдетин аткарат. Укуктук мамлекеттин негизги белгилеринин бири катары сот бийлиги мыйзамдуулуктун үстөмдүгүн камсыз кылууда өзгөчө мааниге ээ. Анын көз карандысыздыгы, адилеттүүлүгү жана ачык-айкындуулугу коомдогу ишенимдин деңгээлин аныктоочу негизги факторлордон болуп саналат. Ошондуктан сот бийлигинин натыйжалуу иштеши мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнүн жана демократиялык принциптердин бекемделишинин ажырагыс шарты болуп эсептелет.

Адат укугу - бул элдин турмушунда калыптанган каада-салттардын, үрп-адаттардын жана моралдык нормалардын жыйындысы. Салттык сот бийлиги дал ушул нормаларга таянып иш жүргүзгөн. Ал расмий мыйзамдарга эмес, элдик түшүнүккө, адилеттүүлүккө жана коомдук баалуулуктарга негизделген. Бул системанын негизги өзгөчөлүгү - анын жазылбаган мүнөзү. Бардык эрежелер муундан-муунга оозеки түрдө берилип, элдин аң-сезиминде сакталган. Ошондуктан ар бир адам коомдо кандай жүрүм-турум кабыл алынарын жакшы түшүнгөн. Бул укуктук система көчмөн турмуштун шарттарына ылайык келип, коомдук мамилелерди жөнгө салууда негизги курал катары кызмат кылган. Адат укугунун негизинде адилеттүүлүк, улууларды урматтоо, коомдук ынтымакты сактоо сыяктуу баалуулуктар турган. Талаш - тартыштарды чечүүдө негизги

максат тараптарды элдештирүү жана коомдук тең салмактуулукту калыбына келтирүү болгон.

Байыркы кыргыз коомунда адат укугунун нормаларын сактоочулар жана өткөрүп берүүчүлөр катары уруу башчылары - аксакалдар маанилүү ролду аткарышкан. Алар коомдук турмушта жогорку кадыр - баркка ээ болуп, адат укугунун эрежелерин жакшы билгендиктен, сот адилеттигин ишке ашырууда негизги фигуралардан болушкан. Дал ушул аксакалдар эл тарабынан шайланган бийлер катары кылмыштык да, жарандык да мүнөздөгү талаш - тартыштарды карап, чечим чыгарышкан. Мындай шартта сот бийлиги элдик мүнөзгө ээ болуп, коомдун ишенимине таянган [1, 290-б.].

Кыргызстандын түштүк аймагында, айрыкча Кокон хандыгынын үстөмдүгү мезгилинде, бийлер соту менен катар казылар соту да иш алып барган. Казылар соту негизинен ислам укугунун - шарияттын нормаларына таянып иш жүргүзүп, өз алдынча сот институту катары калыптанган. Казыларга каралуучу иштердин саны салыштырмалуу аз болгону менен, бул институт туруктуу иштеп, укуктук мамилелерди жөнгө салууда өз ордун ээлеген. Шарият соту казылар, муфтилер жана башка диний укук өкүлдөрү аркылуу ишке ашырылып, негизинен отурукташкан калктын ортосундагы талаш-тартыштарды чечкен. Ошол эле учурда айрым учурларда жарым көчмөн кыргыздар ортосундагы иштерди да кароого катышкан [6, 339-б.].

Кыргыз коомунда сот адилеттиги узак убакыт бою бийлер жана казылар тарабынан ишке ашырылып келген. Айрыкча XIX кылымга чейин кыргыз элинде соттун негизги милдеттерин дал ушул эки институт аткарып, коомдогу укуктук мамилелерди жөнгө салууда өз ара тыгыз байланышта иш алып барышкан. Бийлер соту адат укугуна таянса, казылар соту ислам укугунун нормаларына - шариятка негизделип, ар кандай талаш-тартыштарды чечүүдө колдонулган [3]. Белгилей кетүүчү жагдай, жогоруда көрсөтүлгөн тартип Кыргызстандын Россия падышачылыгынын курамына киргенге чейин сакталган. Башкача айтканда, кыргыз коомунда сот бийлиги узак убакыт бою салттык жана диний укуктун негизинде өз алдынча өнүгүп, тышкы мамлекеттик укуктук системалардын түздөн-түз таасиринен салыштырмалуу эркин болгон. Бул өз кезегинде кыргыз элинин укуктук маданиятынын өз алдынчалуулугун жана тарыхый туруктуулугун далилдейт.

Россия империясынын бийлиги бул укуктук системаны толугу менен жоюуну максат кылган эмес. Тескерисинче, падышалык бийлик үчүн пайдалуу болгондуктан, адат укугунун айрым нормалары сакталып, расмий түрдө таанылган. Бул аркылуу империялык башкаруу жергиликтүү калкты көзөмөлдөөнү жеңилдетүүгө аракет кылган [1, 265-б.].

Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүн изилдөөдө өзгөчө көңүл советтик доордогу мамлекеттүүлүктүн калыптаныш этаптарына бурулат. Илимий адабияттарда Кыргызстандын мамлекет жана укук тарыхы негизинен эки ири мезгилге бөлүнөт: Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки жана андан кийинки этаптар [5, 11-б.]. Революцияга чейинки мезгилде кыргыз коомунун салттык укуктук түзүлүшү үстөмдүк кылса, революциядан кийинки

мезгил социалисттик мамлекеттүүлүктүн калыптанышы жана өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Бул экинчи мезгил өз ичинде бир нече этаптарга бөлүнүп, алардын ар бири конкреттүү тарыхый милдеттерди чечүү менен айырмаланат [5, 11–12-бб.].

XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып Кыргызстандын аймагында сот системасы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин кыргыз жерлери Түркестан генерал-губернаторлугунун курамына кирип, административдик-аймактык жактан областтарга бөлүнгөн.

1886-жылы кабыл алынган «Түркестан жергесин башкаруу жөнүндөгү жобого» ылайык, аймактагы соттук түзүлүш кайра уюштурулуп, жергиликтүү элдер үчүн өзгөчө сот системасы киргизилген. Аталган жобонун негизинде бир нече жалпы империялык жана атайын сот органдары түзүлгөн. Алардын катарына аскердик соттук комиссиялар, соттук-административдик органдар, соттук бөлүмдөр, областтык башкаруу органдары, ошондой эле округдук соттор кирген [3]. Кыргызстандын аймагында сот адилеттигин ишке ашырууда Скобелев жана Верный шаарларында жайгашкан округдук соттор негизги ролду ойногон. Бул сот органдары империялык укуктун негизинде иш жүргүзүп, жергиликтүү калктын укуктук мамилелерин жөнгө салууда жаңы принциптерди киргизген. Ошентип, Россия империясынын курамына кирүү менен кыргыз коомундагы салттык сот системасы акырындап өзгөрүп, анын ордуна борборлоштурулган, мамлекеттик мүнөздөгү сот бийлиги калыптана баштаган. Бул мыйзамдар адат укугунун колдонуу чөйрөсүн чектеп, айрым учурларда анын нормаларын толугу менен жокко чыгарган. Натыйжада, кыргыз коомунда салттык сот системасы менен империялык сот системасы параллелдүү колдонулушу пайда болуп, сот системасынын мүнөзү өзгөрүүгө дуушар болгон. 1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин Кыргызстандын аймагында сот системасы түп-тамырынан өзгөрүүгө дуушар болгон. Совет бийлигинин орношу менен салттык сот институттарын жоюу жана жаңы социалисттик укуктук системаны түзүү процесси башталган. 1922-жылы Советтер Союзунун Социалисттик Республикалары түзүлгөндүгү жөнүндө токтом кабыл алынып, анын алкагында сот түзүлүшүн бирдиктүү принциптерге ылайык реформалоо жүргүзүлгөн. Түркестан АССРинин өкмөтү бийлер жана казылар соттору жөнүндөгү жоболорго өзгөртүүлөрдү киргизип, алардын ыйгарым укуктарын кыйла кыскарткан [3]. Бул реформалардын алкагында салттык сот институттарынын макамын өзгөртүү максатында «бий» жана «казы» деген терминдердин ордуна «элдик сот» түшүнүгү киргизиле баштаган [2, 204-б.]. Мисалы, советтик мамлекеттүүлүктүн алгачкы этабы Кыргызстандын феодализмден социализмге өтүү процесси менен байланыштуу болуп, бул мезгилде жаңы мамлекеттик органдар түзүлүп, укуктук негиздер калыптанган. Ошондой эле бул этапта улуттук мамлекеттүүлүктүн пайда болушу жана өнүгүшү башталган [5, 12-б.]. Мындан тышкары, кийинки этаптарда Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук системасынын бекемделиши, суверендүүлүктүн калыптанышы жана коомдук-саясий институттардын өнүгүшү жүргөн [5, 13–14-бб.].

Россия империясынын сот системасы кыргыз аймактарында колониялык башкаруунун инструменти катары да кызмат кылган. Сот органдары көбүнчө мамлекеттик бийликтин кызыкчылыктарын коргоого багытталган. Жергиликтүү калктын укуктары формалдуу түрдө таанылганы менен, иш жүзүндө теңсиздик көрүнүштөрү орун алган. Мындан тышкары жогорку кызматтарга негизинен орус чиновниктери дайындалган, жергиликтүү элдин өкүлдөрүнүн сот бийлигине катышуусу чектелген жана укуктук нормалар калктын салттык түшүнүктөрүнө дайыма эле шайкеш келе берген эмес.

Россия империясынын курамындагы сот системасы кыргыз коомунун укуктук өнүгүүсүндө маанилүү этап болуп саналат. Ал салттык укуктук институттарды толугу менен жойбостон, аларды жаңы, формалдуу укуктук система менен айкалыштырган. Ошол эле учурда бул система колониялык мүнөзгө ээ болуп, жергиликтүү калктын укуктук абалына эки тараптуу таасир тийгизген. Бул этап кийинки советтик жана заманбап сот системаларынын калыптанышына укуктук негиз түзүп берген.

1950-жылдардагы Кыргызстандын сот бийлигинин тарыхы СССР мезгилиндеги укуктук системанын алкагында калыптанган. Бул доордо Кыргызстан Кыргыз ССР макамына ээ болуп, анын мамлекеттик жана укуктук институттары союздук борбор тарабынан белгиленген принциптерге ылайык иш жүргүзгөн. Сот бийлиги социалисттик укуктун негизги институту катары мамлекеттик саясатты ишке ашырууда маанилүү ролду ойногон. Сот бийлигинин укуктук негизи катары СССР Конституциясы жана Кыргыз ССРинин Конституциясы кызмат кылган. Аталган нормативдик актыларда сот адилеттигин ишке ашыруунун негизги принциптери-социалисттик мыйзамдуулук, жарандардын мыйзам алдында тендиги жана сот өндүрүшүнүн ачык-айкындуулугу белгиленген. Ошол эле учурда, бул принциптер практикалык ишмердүүлүктө мамлекеттик жана партиялык кызыкчылыктарга баш ийдирилген.

1950-жылдары сот системасы көп баскычтуу түзүлүшкө ээ болгон. Биринчи инстанция катары райондук жана шаардык деңгээлдеги эл соттору иш жүргүзүп, жарандык жана кылмыш иштеринин негизги бөлүгүн караган. Бул соттордо кесипкөй судьялар менен катар элдик заседателдер катышып, формалдуу түрдө элдик адилеттик принцибин камсыз кылган. Кийинки баскычта облустук соттор апелляциялык жана кассациялык инстанция катары төмөнкү соттордун актыларын кайра карап чыгуу укугуна ээ болгон. Сот системасынын эң жогорку звеносу катары Кыргыз ССРинин Жогорку соту эсептелип, ал сот практикасын жалпылоону жана бирдиктүү укук колдонуу саясатын камсыз кылган.

Бул мезгилде сот өндүрүшү бир катар өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлгөн. Биринчиден, Прокуратура органдарынын көзөмөлү өтө күчтүү болгон. Прокурорлор сот процесстерине активдүү катышып, мыйзамдардын так жана бирдей аткарылышын камсыз кылууга милдеттендирилген. Экинчиден, сот бийлиги идеологиялык функцияны да аткарып, социалисттик түзүлүштү

бекемдөөгө багытталган. Бул, өз кезегинде, сот адилеттигинин мазмунуна саясий өңүт берип турган.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн мыйзам ченемдүү өнүгүшүнүн натыйжасында 1990-жылдын 15-декабрында мамлекеттик суверенитет жөнүндө декларация кабыл алынган. Бул документте Кыргызстан көз карандысыз жана эгемендүү мамлекет катары жарыяланып, өз алдынча мамлекеттик саясат жүргүзүүнүн негиздери аныкталган. 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө Декларация кабыл алынып, өлкөнүн толук саясий жана укуктук көз карандысыздыгы бекемделген. Бул тарыхый чечим мамлекеттин бардык институттарын, анын ичинде сот бийлигин өз алдынча өнүктүрүүгө кеңири мүмкүнчүлүк түзгөн [7].

Кыргыз Республикасынын сот системасынын заманбап түзүлүшү 1993-жылы кабыл алынган Конституциянын негизинде калыптанган. Бул негизги мыйзамга ылайык өлкөдө жаңы сот институттары түзүлүп, сот бийлигинин уюштурулушу так аныкталган. Атап айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту жана Жогорку Арбитраждык соту түзүлүп, сот бийлигинин структурасы көп баскычтуу система катары калыптана баштаган. Ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын сот системасынын өнүгүүсүн шарттуу түрдө үч негизги этапка бөлүп кароого болот. Биринчи этап (1991 - 2004-жж.) көз карандысыз сот бийлигинин негиздери калыптанып, жаңы институттар түзүлгөн мезгилди камтыйт. Экинчи этап (2004 - 2010-жж.) сот системасын реформалоо жана анын натыйжалуулугун жогорулатуу аракеттери менен мүнөздөлөт. Үчүнчү этап 2010-жылдан кийинки мезгилди камтып, анда сот бийлигин демократиялаштыруу, анын көз карандысыздыгын бекемдөө жана элдин ишенимин арттыруу багытында олуттуу өзгөрүүлөр жүргүзүлгөн [7].

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана жалпы сот тутумунун көп жылдык тарыхы бул институттун мамлекет жана коом үчүн өзгөчө мааниге ээ экендигин айкын көрсөтүп турат. Тарыхый тажрыйба далилдегендей, мамлекеттик органдар коомдун өнүгүүсүнө жараша өзгөрүп, заман талаптарына жооп берип турушу зарыл. Коомдук мамилелердин татаалдашуусу жана жаңылануусу сот бийлигине да жаңы талаптарды коюп, анын ишмердүүлүгүн үзгүлтүксүз өркүндөтүүнү талап кылат. Ушуга байланыштуу, Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жалпы сот системасы келечекте да өзгөрүп жаткан шарттарга шайкеш келүү үчүн туруктуу өнүгүү жолунда болушу керек. Бул сот бийлигинин натыйжалуулугун жогорулатууга жана жарандардын укуктарын коргоону камсыз кылууга багытталган негизги шарттардын бири болуп саналат.

Сот системасынын өнүгүүсүнүн үзгүлтүксүз мүнөзүн тастыктаган мисалдардын бири катары 2025-жылдын 5-мартында Бишкек шаарында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун катышуусунда өткөн Кыргыз Республикасынын судьяларынын XIII курултайын белгилөөгө болот [3]. Бул иш-чара сот бийлигин мындан ары өркүндөтүү, анын көз карандысыздыгын бекемдөө жана коомдун ишенимин арттыруу маселелерине арналган маанилүү

аянтча болуп кызмат кылды. Ошентип, Кыргыз Республикасынын сот системасынын тарыхы - бул салттык укуктан башталып, заманбап укуктук мамлекеттин талаптарына жооп берген институтка чейин жеткен үзгүлтүксүз өнүгүү процесси болуп саналат. Бул процесс келечекте да улантылып, сот бийлигинин ролу коомдогу адилеттүүлүктү камсыз кылуунун негизги кепилдиги катары сакталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Борубашов Б. И. История государства и права Кыргызской Республики: в 1 т. – Бишкек, 2015. – 496 с.
2. Гродеков Н. И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области: юридический быт. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 284 с.
3. История Верховного суда Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Официальный сайт Верховного суда Кыргызской Республики](#) (дата обращения: 26.02.2026).
4. Кожоналиев С. К. Обычное право кыргызов. – Бишкек, 2000. – 312 с.
5. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965. – 368 с.
6. Сопубекова Н. Т. Судостройство Кыргызстана в период нахождения его в составе Кокандского ханства и Российской империи (XIX–XX вв.). – Бишкек, 2010. – 214 с.
7. Типеров А. В. Становление и развитие судебной системы в Кыргызской Республике (1991–2012 гг.). – Бишкек, 2013. – 256 с.

Рецензент: тарых илимдеринин доктору, профессор Усупова Н.С.